

Osmanlı Devletinin Balkanlardaki Mirası

Fikret KARAMAN ¹

Özet: Araştırmamız, Balkan yarımadasında bulunan ülkeleri kapsamaktadır. Bu stratejik coğrafya, 13. asra kadar Romalıların yönetiminde kalmıştır. Daha sonra yarımada üzerinde, Batı pa, Rusya ve Osmanlı Devletinin ilgisi artmıştır. Bu arada 1360 yılında Balkanlara ilk adımını atan Osmanlı, çetin mücadelelerden sonra hakimiyetini tesis ederek, 500 yıl burada kalmayı başarmıştır. Ancak 19. asrın sonlarına doğru Rusların bölgeye girmesiyle Balkanlar savaşı çıkmış ve devamında, Birinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle geriye çekilme süreci başlamıştır.

Osmanlı devletinin resmi dini İslam'dır. Fakat din konusunda yerli halka baskı yapılmamıştır. Herkes dinini serbestçe tercih etmiştir. Bu hoşgörü sonucunda bazı yerlerde Cami, Kilise ve Havralar aynı meydanı paylaşmışlardır. Genel kanunlara bağlı kalmak şartıyla herkes, din ve vicdan özgürlüğü bakımından tam bir serbestlik içinde yaşamıştır. Osmanlı devleti, yayınladığı emirlerde halkın mal, ırz, namus, din ve ibadetini güvence altına almıştır. Bu itibarla, "Gök kubbe altında birlikte yaşama" düşüncesini benimsemiştir.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Vakıf, Dil, Barış, Birlikte yaşama.

Legacy of the Ottoman State in the Balkans

Abstract: Our research includes countries in the Balkan Peninsula. This strategic region has been under the management of the Romans until 13 century. Later interest on this peninsula is increased by Western Europe, Russia and the Ottoman Empire. In the meantime, the Ottoman Empire took its first step in the Balkans in 1360 and has managed to stay here for 500 years. But towards the end of the 19th century the Russians had entered into the region and there started a war in the Balkans with the continuation of which the First World War has emerged.

Islam is the official religion of the Ottoman Empire. However, the Ottomans did not enforce it to local communities. Everyone has freely his language and religion. As a result of this tolerance, Mosque, Church and Synagogues have shared the same square. Subject to the General rules, everyone lived in a whole freedom in terms of the freedom of religion and conscience.

The Ottoman state, through the orders issued secured the property of people, chastity, honour religion and worship. In this regard it has adopted the idea of "living together under the dome of the sky".

Key Words: Balkans, Foundation, Language, Peace, Living together.

¹ Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam Ana Bilim Dalı

Giriş

Balkan Ülkeleri, Avrupa'nın güneydoğusunda yer alan geniş bir yarımadada üzerine serpilmişlerdir. Bu yarımadaya, "Doğu Avrupa" veya "Rumeli" de denilmektedir. Bölge, uzun bir süre Romalıların yönetiminde kalmıştır. İmparator I. Theodosius (346-395) ölümünden önce, bu coğrafyanın topraklarını iki oğlu arasında taksim etmiştir. Bugün Slovanya ve Hırvatistan olarak bilinen kuzeybatı kısmına; "Batı Roma" geriye kalan kısmına da "Doğu Roma veya Bizans" adını vermiştir.² Fakat Balkan yarımadası; sadece Roma'nın değil, diğer batı Avrupa ülkeleri, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin de ilgisini çekmiştir. Bu nedenle üç büyük otorite, stratejik özelliği olan bu bölge üzerinde yoğunlaşmıştır. Biz bu araştırmamızda; "Osmanlı Yönetiminin Balkanlardaki miras" üzerinde durmak istiyoruz.

Bu bağlamda söz konusu coğrafyada meskun oplumların inançları, dinleri ve ibadetleri uğruna yaşadıkları sıkıntılar tartışılacak ve gerekli hallerde dönemlere göre karşılaştırmalar yapılacaktır. Diğer taraftan Osmanlılar döneminde ön plana çıkan komşuluk ilişkileri, birlikte yaşama tecrübesi, hoşgörü, eğitim, kültür ve medeniyet gibi değerlerin rolü üzerinde durulacaktır. Böylece Balkanlara geçiş 14. asrın başından, 14. Yüzyılın ortalarından sonra Balkanları, yönetimi altında tutan Osmanlı'nın farkı ile 20. asrın başından itibaren bölgede meydana gelen boşluk ve değişiklikler sonucunda yaşanan göç, hüznün ve göz-yaşı dolu olaylara da yer verilecektir.³

1-Balkanlar Coğrafyası:

Balkan ülkeleri denince; daha çok Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Türkiye (Trakya Bölümü) ile Yunanistan ve Yugoslavya gibi ülkeler akla gelmektedir. Yugoslavya 1992-1995 yılları arasında, halkına yönelik başlattığı iç savaş sonunda tarihteki konumunu sona erdirmiştir. Bu savaşta, etnik köken ve din ayırımı üzerinden on binlerce masum insan öldürülmüştür. İdari ve siyasi problemleri de beraberinde getiren bu felaketin bedeli, ülkenin bölünmesiyle ödenmiştir. Böylece Yugoslavya haritasından Hırvatistan, Bosna-Hersek, Makedonya, Karadağ, Kosova ve Sırbistan gibi yeni bağımsız devletler çıkmıştır. Bu çalışmamıza Macaristan ve Slovakya dâhil edilmemiştir. Çünkü bu ülkeler daha çok orta ve batı Avrupa coğrafyası olarak kabul edilmektedir.

---

² H. Kemal Karpat, "Balkanlar" Maddesi *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, 5/ 25, vd.

³ Mehmet İnbaşı, *Balkan Türkleri Balkanlar'da Türk Varlığı*, ASAM, Ankara, 2003, s. 3.

Balkanların nüfusu, son yüz yılda çok esnek olmuştur. Bunun başlıca nedenleri; yönetim değişiklikleri, rejimlerin baskıları, din ve vicdan özgürlüklerinin kısıtlanması ve buna bağlı olarak yaşanan göç dalgalarıdır. Buna ekonomik nedenlerle Avrupa'ya ve Türkiye'ye yapılan göçleri de ilave etmek gerekir. Bu göç hareketi, bölgedeki genç nüfusun da azalmasına neden olmuştur.

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere Balkanlar'daki on ülkenin toplam yüzölçümü, 744.285 kilometre karedir. Bu büyük alan, doğu ile batı arasında stratejik bir özelliğe sahiptir. Rusya bu bölgeden kopmak istememiştir. Amerika Birleşik Devletleri ise, bölgedeki üslerini güçlendirmektedir. Batı Avrupa ülkeleri de; AB üyeliği için başvuran Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'yı daha kolay şartlarla kabul etmişlerdir. Bu gelişmelerle birlikte bu ülkelerdeki soydaşlarımız, Türkiye ile olan gönül bağlarını korumaktadırlar. Göçlere rağmen halen bu büyük yarımada toplam, 66.168.791 nüfus yaşamaktadır. Sayımlar birden fazla ülkeyi ilgilendirdiği için, 15-20 yıllık bir süreyi kapsamaktadır⁴ :

S.No	Ülke Adı	Yüzölçümü	Genel Nüfusu
1	Arnavutluk	28.748	3.197.000
2	Bulgaristan	110.912	7.487.317
3	Romanya	237.500	23.166.000
4	Yunanistan	131.944	10.800.000
5	Bosna-Hersek	51.129	4.500.000
6	Hırvatistan	56.538	4.784.265
7	Karadağ	13.812	690.000
8	Makedonya	25.333	2.046.209
9	Sırbistan	77.474	7.498.000
10	Kosova	10.887	2.000.000
	TOPLAM	744.285	66.168.791

Tablo:1, (Son 15–20 yıl)

Bu nüfusu oluşturan etnik unsurlar, iç içe girmiş ve çeşitlilik arz etmektedir. Ülkemizin Trakya bölgesini dışarıda bıraktığımızda, diğer Balkan ülkele-

⁴ Aleksandre Popoviç, *Balkanlarda İslam*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 10,69.

rinde, Türklerin bazı yerlerde azınlık, bazı yerlerde ise, soydaş olarak yaşadıkları görülmektedir. Örneğin Kosova, Pirizren Şehri ve Mamuşa beldesinde nüfusun çoğunluğunu Türkler teşkil etmektedir. Kosova Anayasası gereğince bu yerleşim yerlerinde, Türk Dili ve Türkçe eğitimi resmen tanınmıştır.

Balkan ülkeleri; doğudan batıya doğru sıralandığında; Yunanistan'da; Yunan, Rum, Makedonlar, Pomaklar, Pontus Rumları ve Batı Trakya Müslümanlarının, Bulgaristan'da; Bulgar, Türk, Roman, Ermeni, Makedon ve az sayıda Yahudinin, Romanya'da ise; Romenler, Macarlar, Tatar Türkleri, Sırlar, Slovaklar, Bulgarlar, Çerkezler, Hırvatlar ve Ruslar olmak üzere birkaç ırkın iç içe yaşadığı görülmektedir. Arnavutluk'ta, daha çok Arnavut, Yunan bulunmaktadır. Bosna-Hersek, Makedonya, Karadağ, Kosova, Hırvatistan ve Sırbistan ise; Sırp, Hırvat, Boşnak, Macar, İtalyan ve Sloven'lerden oluşmaktadır. Bunlar birlikte değerlendirildiğinde; bölgede 20-25 kadar etnik unsurun varlığı ve 20 kadar dilin konuşulduğu anlaşılmaktadır.

Balkanlar'daki inanç haritası ise; tarihi süreç içinde yönetim ve rejim biçimlerine göre değişmiştir. Osmanlılar, buraya ayak basmadan önce yarımada'nın Ortodoks olan büyük kısmına Bizans, Katolik olan daha küçük kısmına ise Roma ve Macaristan hâkimdi. Bölgede kültür ve dini gelişme, Hıristiyanlığın bu iki büyük mezhebi arasındaki rekabet çerçevesinde şekillenmiştir. Batıda Macarlar oldukları için bir yandan Osmanlıların Avrupa içlerine ilerlemelerine engel olmuşlar diğer yandan da doğuya doğru Katolik inancını yaymaya çalışmışlardır.⁵ Katolikler, sürekli Papalığın kiliseler üzerindeki hiyerarşik otoritesini savunmuştur. Ortodokslar ise kiliseler arasındaki eşitlik ilkesini benimsemişlerdir. Sadece İstanbul Kilisesine "öncelik şerefi" hakkı verilmiştir. Bu şeref bile diğer kiliselerin işlerine müdahale imkânı vermez.⁶

Nitekim Macar Kralı, Sırp Kralı Brankoviç'i açıktan tehdit ederek "Sırbistan'ın her tarafında, Katolik kiliseleri tesis edeceğini, diğer dinlere ait bütün mabetleri ve kiliseleri yıkacağını" açıklamıştır. Buna karşılık Fatih Sultan Mehmet ise, aynı Sırp Kralına şu teminatı vermiştir. "Eğer devletime itaat ederseniz her caminin yanında bir kilise inşa edilecek burada herkes kendi yaratana serbestçe ibadet edebilecek" diye cevap vermiştir.⁷ Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethedip Bizans'

⁵ Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık Maddesi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, 17/353 v.d.

⁶ Mehmet Katar; *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010. s.111 v.d.

⁷ Ahmet Akgündüz S. Öztürk; *Bilinmeyen Osmanlı*, Osmanlı Araştırma Vakfı Yayınları (OSAV); İstanbul, 1999, s. 432.

kaşı zaferini resmen ilan etmesi üzerine Papa Hıristiyanların, şenlikler düzenleyerek üç gün boyunca şükür duası yapmalarını emretmiştir⁸. Bu anlayışın devamı olarak Osmanlı Padişahları halkı Hıristiyan olan şehirlere vardıklarında, bu saygının bir ifadesi olarak kilise çanları çalınmış ve büyük törenlerle karşılanmışlardır.⁹

2-Balkanlar'da Yaşayan Dinler:

Tarihi belgeler, M.Ö. Üçüncü ve ikinci yüzyıllarda Balkanlardaki nüfusun genel olarak Hıristiyan olup, Katolik ve Ortodoks gibi iki büyük mezhep şeklinde geliştiğini göstermektedir. Endülüs İslam Devleti Katoliklerin eline geçince, orada yaşayan Müslüman ve Yahudilere zulüm yapılmıştır. Bu nedenle bölgedeki, Yahudiler Osmanlı Devletinin himayesine sığınmıştır¹⁰. Daha sonra Katolik Kilisesinin dini merkezîyetçi yapısına karşı bir çeşit tepki olarak, reformcu anlamda Protestan Mezhebi ortaya çıkmıştır. Kiliseler, bu üç ana mezhebe göre şekillenmiştir. Günümüzde dünya Hıristiyan nüfusunun %50 kadarı Katolik'tir. İkinci sırayı, % 30 ile Protestan Mezhebi izlemektedir. Üçüncü sırada ise, %17 ile Ortodokslar gelmektedir. Kalan % 3'lük bölüm ise diğer küçük gruplardan oluşmaktadır.¹¹

Katolikler, Batı Avrupa ülkeleri ile Kanada ve Afrika Kıtasındaki bazı ülkelerde, Protestanlar ABD, Avustralya, Finlandiya ve Yeni Zelanda, Ortodokslar ise, Rusya, Beyaz Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Ermenistan, Romanya, Kosova, Makedonya, Sırbistan, Bosna-Hersek, Karadağ, Arnavutluk, Bulgaristan ve Yunanistan gibi yerlerde yaşamaktadırlar. Bugün Hırvatistan ve Slovenya olarak bilinen Balkanların kuzey-batı bölgesinde Katolikler, doğu kısmında ise Ortodokslar çoğunluktadır. Balkanların doğusunda bulunan Bulgarlar, Sırlar, Yunanlılar, Arnavutluk ve Romanlar Ortodoks Hıristiyan'ı olarak kalmaya devam etmişlerdir. Halen bu ülkelerdeki Ortodoksların oranı, %75-85 arasında değişmektedir.

İslamiyet'in Balkan yarımadasına ilk etkisinin XII. yüzyılda yaşamış Horasan erenlerinden Sarı Saltuk'un bölgeye gelmesiyle başladığı ileri sürülmektedir. Bölge halkı arasında yaygın olan bu kanaat tarihsel ve bilimsel yönden doğrulanmamıştır. Balkanlara İslamiyet'in ilk gelişi, Osmanlıların fetihleriyle

⁸ Ali el- Haseni En- Nedvi *Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti*, Çağ Yayınları İstanbul, 1978, s. 348.

⁹ Aleksandre Popoviç, a.g.e. s. 49.

¹⁰ Hayrettin Karaman, *İslam'da İnsan Hakları*, Ensar Vakfı, İstanbul, 2004, s. 215.

¹¹ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1979, 12/ 289-304.

başlamıştır. Süleyman Paşa 1356 yılında, kırk arkadaşıyla birlikte Çanakkale boğazını geçerek Gelibolu üzerinden Marmara'nın batı yakasına, ilk adımını atmıştır. 1361 yılında ise, Gazi Evrenos Batı Trakya'yı fethetmiştir. Aynı dönemde Balkanlar'da önemli bir yerleşim yeri olan Edirne de, fethedilmiş ve bir süre sonra başkent olmuştur. Osmanlı, devlet merkezini buraya naklederek askeri ve siyasi gücü ile Balkanlara yönelmiştir. Bir müddet sonra Meriç boyunca ilerleme devam etmiş, Filibe de alınarak Bizans'ın nüfuzu kırılmıştır. Özellikle 1389 yılında tamamlanan Kosova savaşı ve 1453 yılında gerçekleşen İstanbul'un fethinden sonra Balkanlar, tamamen Osmanlıların ilgi alanına girmiştir.¹²

Osmanlı Devleti, başlangıçta sadece Anadolu'ya hizmet ederken bir müddet sonra Balkanlar da devreye girmiştir. İlerleyen zaman diliminde Balkanlar'a yapılan hizmet ve yatırımlar, Anadolu'ya yapılan hizmet ve yatırımların önüne geçmiştir. Bu husus, Anadolu ve Rumeli halkı arasında tartışma konusu olmuştur. Çünkü Osmanlı Devletinin genişleme politikasına bakıldığında otuz üç padişahтан sadece üç tanesinin doğu ve güneye, geriye kalan otuz padişahın batıya doğru sefere çıktıkları görülmektedir. Böylece devletin batı kınadı olan Balkanlar, daima önde tutulmuştur. Artık Balkan Yarımadasının fethedilmesinden sonra yaşanan tarihi gelişmeler sonucunda, bölge halkının kültür, eğitim, dil ve geleneklerinde birçok değişimler olmuştur. Osmanlılar bir yandan camiler, hamamlar, tekkeler, türbeler, köprüler, kervansaraylar, çeşmeler gibi mimari tarzı yüksek eserleri inşa ederken diğer taraftan da beraberlerinde Anadolu'dan getirdikleri çok sayıda zanaat çeşitlerini de büyük bir hızla yaymayı başarmışlardır.¹³

Daha önce Balkanlar'da taraftar bulamayan Protestanların oranında bir gelişme söz konusudur. Bölgede konu ile ilgili misyonerlik faaliyetleri, artarak devam etmektedir. Batı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Balkanlarda da kendini ateist olarak ifade edenlerin oranı % 5-7 arasında değişmektedir. Bölgede Dinlerle ilgili yapılan toplantılar, seminer ve değerlendirmelerde kilise mensupları da ateizm konusundaki endişelerini dile getirmektedirler. Aşağıda verilen tablodan da anlaşıldığı üzere halen Balkanlar'da Hıristiyanlık dini, mensupları itibarıyla ilk sırayı almaktadır. İkinci sırada ise, İslam dini ve mensupları bulunmaktadır. Bu durumda; bölgede toplam 66.168.791 olan nüfusun, ilk sırasını teşkil eden Ortodoksların sayısı, 48.014.520 dir. Katolikler ise, 5.776.069 dur.

¹² Nimetullah Hafız, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCİCA, İstanbul, 1985, s. 95.

¹³ Nimetullah Hafız, a.g.e. s. 97.

Balkanlar'daki toplam Hıristiyan nüfusu; 53.790.589 dur. İkinci sırayı alan Müslümanların sayısı ise, 8.851.518'dir. Diğerlerin toplamı da, 3.526.684 dür.

SN	Ülke Adı	Nüfus	HIRİSTİYAN			Diğerleri
			Ortodoks	Katolik	Müslüman	
1	Arnavutluk	3.197.000	610.312	40.145	2.150.213	396.330
2	Bulgaristan	7.487.317	6.023.689	65.345	1.050.543	347.740
3	Romanya	23.166.000	21.823.534	450.543	280.564	611.359
4	Yunanistan	10.800.000	9.413.689	380.543	189.000	816.768
5	Bosna	4.500.000	1.260.543	582.675	2.367.678	289.104
6	Hırvatistan	4.784.265	510.600	3.620.410	180.654	472601
7	Karadağ	690.000	450.456	40.435	156.678	42431
8	Makedonya	2.046.209	1.310.150	80.250	600.074	55735
9	Sırbistan	7.498.000	6.381.000	450.510	280.450	386040
10	Kosova	2.000.000	230.547	65.213	1.595.654	108.576
	TOPLAM	66.168.791	48.014.520	5.776.069	8.851.518	3.526.684

Tablo:2

3- Osmanlı Yönetiminde Din ve Vicdan Özgürlüğü:

Osmanlı Devleti, Afrika ve Balkanlar gibi geniş bir coğrafyada hüküm sürmüştür. Kanuni Sultan Süleyman devrinde devletin sınırları kuzeyde Tuna ve Sava nehirlerine, güneyde Hint Okyanusu ve Nil Havzasına, doğuda Kafkas

sıradağlarına, batıda ise Atlas dağlarına kadar genişlemiştir. Bu dönemde devletin yüzölçümü on milyon kilometre Kareyi aşmıştır. Bunun 800.000 kilometre karesi Balkan ülkeleri, kalan bölümünü ise Asya ve Afrika kıtaları teşkil etmektedir. Osmanlı bu büyük coğrafya'yı İstanbul'u başkent seçerek yönetmiştir. Yıllar sonra Napolyon Bonapart bu uygulamadan etkilenmiş olmalı ki duygularını şöyle ifade etmiştir. "Eğer dünya tek bir devlet olsaydı, başkentliğe en layık şehir şüphesiz ki İstanbul olurdu."¹⁴

Tarihi tecrübelerin de gösterdiği gibi Osmanlı, devlet politikası olarak İslam dinini tercih etmiştir. Şayet Osmanlı yönetimi inanç, ibadet ve mabetler hakkında baskı uygulamış olsaydı, 3-5 asır boyunca hüküm sürdüğü bölgelerde emrindeki halkın dili, dini ve ibadet yerlerinden iz ve eser kalmazdı. Çünkü bu iradeye karşı koyacak bir başka güç yoktu. Tam tersine Osmanlı yönetiminde genel kanunlara bağlı kalmak şartıyla din ve vicdan özgürlüğü vardı. Nitekim tarihte "emsarü'l zimmiyyin" (Halkı zimmi olan yerleşim yerleri) olarak bilinen halkın tamamı veya çoğunluğu gayrimüslim ise bunlara inançlarını yerine getirmede herhangi bir sınırlandırma getirilmemiştir. İsteyen kiliseye gider. Çanlarını çalar. Haçlarını çıkarır. İlahilerini söyler. Kendisine mahsus özel yerinde ne yaparsa yapsın, ona dokunulmaz. Özel hayatı araştırılmaz ve gözetilmez. Evine kamera veya dinleme cihazı konulmaz.¹⁵

Osmanlı Devletinde, Kalenderilik, Bektaşilik ve Alevilik gibi unsurlar da vardı. Bunlar birer dini ve kültürel zenginlik olarak değerlendirilmiş, halk arasında bir ayrışmaya neden olmamıştır.¹⁶ Çünkü Osmanlı Yönetiminde din, hem kültürün bir parçası olmuş hem de dil, sanat, tarih ve bir arada yaşamaya katkı sağlamıştır.¹⁷ Böylece "Gök kubbe altında birlikte yaşama" düşüncesi haline gelmiştir. Fatih Sultan Mehmet, 4 Nisan 1478 yılında Bosna-Hersek Ruhbanları için yayınladığı bir fermanda özetle şöyle demektedir: " Ben ki Sultan Mehmet Hanım: İhsan edip Bosna rahiplerine buyurdum ki; Kiliselerinizde korkusuzca ibadetinizi yapınız ve memleketimizde korkusuzca ikamet edin. Ne vezirlerimden ne de halkımdan kimse bunları incitmesin ve rencide etmesin. Allah'a, Peygambere, Kur'an'a ve kuşandığım kılıca yemin olsun ki canları, malları ve kiliseleri bana itaat ettikleri sürece güvencem altındadır."¹⁸

---

¹⁴ Ali el- Hassen En-Nedvi, a.g.e, s.350.

¹⁵ H. Karaman, a. g.e, s. 211.

¹⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti tarihi*, IRCİCA, İstanbul, 1998, s.110.

¹⁷ Cemal Tosun, *Din ve Kimlik*, Türkiye .DiyanetVakfı Yayınları, Ankara, 1996, s.5.

¹⁸ Komisyon, *Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s.4.

Diğer taraftan Balkanların önemli yerleşim merkezleri olan Belgrad, Bergos, İslimiye, Sofya, Boğdan ve Yeni Pazar, Ortadoğu da ise, Kudüs ve Eflak gibi yerleşim yerlerinden kilise ve manastırların yapımı, onarımı için yardım taleplerinde bulunulmuştur. İstenen yardımlar verilmiş ve amacına uygun olarak mabetlerin yapımı veya onarımı için kullanılmıştır. Bu yardım ve uygulamadan memnun kalan gayrimüslim din adamları ve halkın ileri gelenleri de yetkililere minnet duygularını arz etmişlerdir. Hatta bu hoşgörü karşılığında bazılar gönüllü olarak Osmanlı tebaasına geçmişlerdir. Değişik yerlerden Padişahlara yazılan teşekkürlere örnek olmak üzere Bosna, Yenipazar sancağından gelen bir metnin özetini verelim:

“Atufetlü Efendim Hazretleri;

“Yenipazar Sancağı Taşlıca kazasına tabi Pirincan mevki’inde ahali-i Hıristiyan tarafından inşa olunan kilisenin ikmal-i için atıyye-i seniyye olarak mahalli mal sandığından verilmiş olan akçadan dolayı teşekkür ve minnetlerimizi arz-ı takdim ederiz efendim. 2 Şubat 1872”.¹⁹ Yine Osmanlı Arşiv Belgelerinde, 1664-1914 yılına kadar Arnavutluk’ta Görice’nin bir köyünde hastane yapıldığı, Ergiri’de Hıristiyan kız çocukları için okul inşa edildiği, çeşitli yerleşim yerlerinde aynı amaçlı başka okulların açıldığı, Tiran ve Ergiri’de Ortodoks okuluna ek bina yapıldığı ve bu okullar için ihtiyaç duyulan kitapların basıldığı belirtilmiştir. Tiran’da Katolik Mezarlığı açılmış ve Delvin’de de Ortodoks kilisesinin tamiri yapılmıştır²⁰. Bu konuyu destekler mahiyette Alman tarihçisi Friderich-Karl Kienitz, şöyle demiştir. Osmanlı devrinde; Sofya, Filibe; Selanik, Üsküb, Manastır ve Belgrad tarihte hiçbir zaman ulaşamadıkları bir ihtişama ve nüfusa ulaşmışlardır.²¹

Osmanlı yönetiminde yaşayan diğer din mensupları, dinlerini bırakarak Müslüman olmaya zorlanmamışlardır. Bu hoşgörü, Anadolu’da, Balkanlarda veya azınlıkların bulunduğu her yerde bütün dinlerin mensuplarına tanınmıştır. Yeri gelmişken Mevlana Celaleddin Rumi’nin, Konya’da yaşayan biri keşiş, diğeri mimar olan iki Hıristiyan’ a gösterdiği şu saygı ve nezaketin altını çizmek gerekir: Birinci örnekte Mevlana, bir Hıristiyan keşişe hakaret eden bir Türk tüccarını ikaz ederek “ hemen özür dile, duasını ve rızasını al” demiştir. İkinci örnekte ise, Mevlana müritlerinin bir Hıristiyan mimarın neden Müslüman olmadığını sorguladıkları bir anda huzura girmiştir. Mimar, “elli yıldır bu

¹⁹ Komisyon, *Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak*, s.21 v.d.

²⁰ Komisyon, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008, s.86.

²¹ Yılmaz Öztuna, a.g.e. c.12 s.292.

dine mensup olduğunu bu dinden ayrılmaktan korktuğunu ve utandığını” söylemiştir. Bu sözleri duyan Mevlana “Allah’tan korkan Hıristiyan da olsa dındardır” demiştir. Bu haberi alan mimar bir müddet sonra gönül rızasıyla ihtida etmiştir.

Fransız tarihçi Hauser’in şu açıklaması de, önemli ve objektif bir değerlendirmedir: “Anadolu’da ikamet eden Hıristiyanlar, Avrupa’daki dindaşlarından daha şanslıdır, Onların din ve vicdan hürriyetlerinde herhangi bir kısıtlama yoktur. Hıristiyanlar her türlü ibadetlerini icra, örflerini ifa ve idame ediyorlardı. Yalnız devlet güvenliğine karşı işlenen suçlarda herkes gibi onların da sorumlulukları vardı. Hiçbir Türk, ibadet halindeki Hıristiyan’dan asla ürkmeyiz. Kiliselere girer. Hıristiyan ibadetini seyrederek. Musikisini dinler.”²² Bu bağlamda Zenbilli Ali Efendi gayrimüslimlerle ilgili kendisine sorulan bir soru hakkında verdiği şu fetvası çok önemlidir. “Mademki onlar ra’yetliği kabul etmişler, dinimiz gereği, onların can, mal ve ırzlarını, kendi can, mal ve ırzlarımız gibi korumakla mükellefizdir.”²³ Bu fetva ile hem gayrimüslimlerin şahsi hak ve hürriyetlerine gösterilen saygıyı hem de meşru sınırlar içinde kalmak şartıyla din ve vicdan özgürlüğüne tanınan yetkiyi ve değeri dile getirmiştir.

Osmanlı Devlet hukukunda Müslüman olmayan zimmiler ve diğer din mensupları da Allah’ın bir emanetidir. Onların, bugün din ve vicdan özgürlüğü olarak ifade edilen temel insan haklarına riayet etmek aynı zamanda bir dini vebidir. İnanç, ibadet, ırz, can, namus ve mal emniyeti olarak sıralanabilecek bu tür temel haklar tam anlamıyla bir emniyet altına alınmıştır. Bu hukuki yapıyı kuran ve hassasiyetle uygulayan Osmanlılar, Müslüman olmayan halkların bir sığınağı ve kurtuluş ümidi olmuştur. Çünkü Osmanlı geleneğinde Müslümanlar tek millet, gayrimüslimler ise, inançlarına göre ayrı milletler olarak tanımlanmıştır

Osmanlı hükümdarları diğer din mensuplarının liderlerine devlet protokolünde imtiyazlı mevkiler tahsis etmişlerdir. Bilindiği gibi Osmanlıların yaşadıkları coğrafyada Müslümanlardan sonra en büyük topluluğu Ortodokslar temsil etmişlerdir. Bu amaçla Fatih Sultan Mehmet, Rum Ortodoks cemaati üzerinde İstanbul Patriğini imtiyazlı bir merci haline getirmiştir. Sırp ve Bulgar kiliselerini de buraya bağlamıştır. Bu arada Antakya ve İskenderiye kiliseleri, Patrikliğe karşı olan yetkilerini korumuşlardır. Diğer taraftan Mısır’daki Kobt Kilisesi, Lübnandaki Melkitler, Şark Katolikleri olarak bilinen Marunîler, Süryani ve Keldani kiliseleri ile Fener Patrikhanesinin hiçbir ilişkisi olmamıştır. Bu dönemde Ortodoks olmasına rağmen Kıbrıs kilisesi de bağımsızdı. Fener Pat-

²² Yılmaz Öztuna, a.g.e. c.10.s.212.

²³ Ahmet Akgündüz, *Bilinmeyen Osmanlı Tarihi*, s.72.

rikhanesi dini, adli, mali yönetim merkezi olarak bütün Balkan ve Anadolu Ortodokslarını yönetmiştir. Yunanca bütün Balkanların ibadet dili haline gelmiştir. Bu işlerin yürütülmesi için kalabalık bir memur kadrosu istihdam edilmiştir. Fener Patrikhanesinin en etkili organı Sinod Meclisidir.

Resmi kayıtlara göre; “*Islahat Fermanı*”nın ilan edildiği 1856 yılında Osmanlı İmparatorluğunun nüfusu 36 milyon civarındadır. Şayet Osmanlı Yönetimi ayrılıkçı, ırk ve dine dayalı bir politika izlemiş olsaydı herhalde 4-5 asır boyunca yönettiği halkın nüfusunun tamamına yakınının Müslüman olması gerekirdi. Oysaki gerçek rakamlar bu sonucu bize vermiyor. Aksine o tarihte, Osmanlı sınırları içinde yaşayan 36 milyon nüfusun, sadece 20 milyonu (yaklaşık % 58 kadarı) Müslüman’dır. Geriye kalan 16 milyonu, (yaklaşık % 42 kadarı) Hıristiyanlar veya başka azınlıklar teşkil ediyordu. Ayrıca bu nüfusun içinde tahminen 10-12 milyon kadarı Türk, 6 milyonu Bulgar ve Slavlar, 2 milyonu Rum, 4 milyonu Rumen, 2,5 milyonu ermeni, 6-8 milyonu Arap, 1,5 Milyonu Arnavut ve 1 milyonunun da Kürt olduğu ifade edilmektedir.

Ünlü Fransız düşünür Voltaire Osmanlı idaresinin 16. asırda emrindeki halk ile ne kadar hoşgörülü bir dönem yaşadığını şöyle ifade etmiştir: “Kendi dar çevremizden kurtulup dünyanın başka bölgelerine bakalım. Türk Hükümdarı 20 ayrı dine mensup halkı sulh ve sükûnet içinde idare ediyor. Hıristiyanlık patrik ve rahibeleriyle İstanbul’daki kadar hiçbir yerde serbest ve himayeye mazhar olmamışlardır. Dini müsamaha Osmanlı Devletinin temel unsurlarından biridir. 16. Asırda Hıristiyanlar din adına birbirini boğazlar ve İspanya’da engizisyon zulümleri icra edilirken Müslümanlar fethettikleri memleketlerdeki Hıristiyan halkı, dinlerinde serbest bırakmakla kalmıyor, cemaatlerin idari yapısını da tanyorlardı.²⁴

Osmanlı Devleti bir İslam devleti olduğundan divanın ikinci önemli politik görevi, İslam dinini, aslını muhafaza ederek yayılmasını ve daha fazla ülkenin İslam düzeni altına girmesini sağlamaktı²⁵. Zira Osmanlılar, Anadolu’yu nasıl vatan olarak görmüşlerse Rumeli’yi de aynı şekilde görmek istemişlerdir. Hatta Rumeli’ne, Anadolu’dan daha fazla itina göstermişlerdir. Hem daha fazla imar edilmiş hem de bölgeye sürekli Anadolu’dan getirilen Türkler iskân edilerek nüfusu canlı tutmuşlardır. İç içe ve sevgi dolu bir hayat geçiren Rumeli Müslümanları da Türkçeyi, Anadolu insanından biraz farklı olarak konuşmaya

²⁴ Voltaire, *Yabancılar Göre Eski Türkler* (Çev. Ahmet Bektaş), Bedir Yayınları, İstanbul, 1969, s. 35.

²⁵ Mehmet Doğan, *Osmanlı Ansiklopedisi* “I. Murad”, Maddesi, İz Yayıncılık, İstanbul, 1996, c.1, s.108.

başlamışlardır. Bu bağlamda kendisi de bir Rumelili olan Yahya Kemal Beyatlı son dönemlerdeki bu zenginliği “*Açık Deniz*” Şiirinde şöyle dile getirmiştir.

Balkan şehirlerinde geçerken çocukluğum;
Her lahza bir alev gibi hasretti duyduğum.
Hicretlerin bakiyesi hicranlı duygular,
Mahzun hudutların ötesinde akan sular.²⁶

Osmanlı uygulamasında, din ve vicdan hürriyetinin kısıtlanmadığı hususunda adeta tevatür derecesinde ortak bir kanaat oluşmuştur. Gayrimüslimler ayin ve ibadetlerini serbestçe icra etmişlerdir. Devlet dolaylı yolda da olsa Osmanlı ordusundaki Hıristiyan Sipahileri Müslüman olmaya teşvik etmemiştir. İmparatorluğun emrindeki kadınlara gönderilen emirlerle gayrimüslimlerin tasarrufunda olan emlak, arazi, kilise, manastır gibi kurumların ruhban ve hizmetçilerine müdahale edilmemesini istemiştir. Keza onların mabetlerinin tamiirine ihtiyaç duyulan yerlerde yeniden yapımına izin verilmiştir.²⁷

Osmanlılar bu zengin hoşgörülerini sayesinde gayrimüslimler toplumsal konum ve sosyal hayata uyum sağlama yönünden problem yaşamamışlardır. İhtiyaç halinde idari makamlara yaptıkları başvurularla haklarının korunmasına yönelik taleplerde buldukları ve arzularının yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Kıbrıs Şer’iyye sicilleri üzerinde yapılan bir araştırmadan da anlaşıldığına göre, 1786-1834 yılları arasında geçen elli yıllık devrede Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında zuhur eden davaların sayısı yedi olup bunların altısı gayrimüslimlerin lehine sonuçlanmıştır.²⁸

4- Balkanlarda Osmanlı Vakıfları:

Osmanlı Devleti Balkanlarda vakıf medeniyetinin temelini atmıştır. Bulgaristan’da Sofya ve Filibe’de, Makedonya’da Üsküp, Manastır ve Ohri’de, Arnavutluk’ta Berat ve Korça’da, Bosna- Hersek’te Saray-Bosna ve Tranvik’te, Kosova’da, Pirizren ve İpek’te, Yunanistan’da Selanik ve Gümölcine’de iz bırakacak eserler yapılmıştır. Bunlardan bir kısmının şehir dokusu ve izleri günümüze kadar ulaşmıştır. Ekrem Hakkı Ayverdi Vakıflar Genel Müdürlüğü, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü ve alan araştırmasına dayanarak Balkanlarda Osmanlı Hâkimiyeti döneminde 15.787 vakıf eserinin inşa edildiğini ortaya koy-

---

²⁶ Mehmet Doğan, a. g. e, c.1 s. 108.

²⁷ M. Macit Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik Yayınevi, İstanbul, 200, s. 284.

²⁸ M. Macit Kenanoğlu, a. g.e. s. 282.

muştur.²⁹ Biz bu araştırmamızda az sonra tablolarda görüleceği üzere değişik kaynakları tarayarak 13.789 eserin varlığını tespit ettik. Arada 2000' e yakın bir farkın bulunması, araştırma yapılan ülke sayısı ile araştırma tarihlerinin farklı olmasından kaynaklanmış olabilir. Çünkü bu eserlerin yeri, konumu, izi ve fiziki varlığı sürekli değişikliğe uğramıştır. Nitekim 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı ile birlikte Bulgaristan'da, Avusturya'nın Bosna-Hersek ve Makedonya'ya girmesiyle Balkanların genelinde 2965 eser tahrip edilmiştir. Bunların, 1185 cami, 495 adet Katolik kilisesi, 59 Ortodoks kilisesi ve 6 adedi Yahudi Sinagogudur.

Vakıflar, Osmanlı Yönetiminde bireysel ve toplumsal hayatın bir parçası olmuştur. Vakıf anlayışının halkın günlük hayatıyla nasıl iç içe girdiğini Esat Arsebük şöyle bir örnekle canlandırmaktadır: *“Osmanlı İmparatorluğu devrinde büyük bir inkişafa mazhar olan vakıflar sayesinde bir adam vakıf bir yerde doğar, vakıf beşikte uyur, vakıf mallardan yer ve içer, vakıf kitaplardan okur, vakıf bir medresede hocalık yapar, vakıf idaresinden ücretini alır, öldüğü zaman vakıf bir tabuta konur ve vakıf bir mezarlığa gömülürdü.”* Bu nedenle batılı sosyal siyasetçiler XVI. Yüzyıl Osmanlı toplumu için *“vakıf cenneti”* demişlerdir.³⁰

İmar planlarında, şehir merkezlerinde caminin yanında Hıristiyanlarla, Yahudilere ait kilise ve Sinagogları da görmek mümkündür. Çünkü Osmanlı öteki inanca mensup olanları yalnız bırakmamıştır. Onlara büyük bir hoş görü ile yaklaşmış, mabetlerin ve mezarlıklarının yapımında katkıda bulunmuştur. Saraybosna, Bihaç, Mostar, Sofya, Filibe, Üsküp, Manastır, Ohri, Selanik ve Serez gibi şehir merkezlerinde camilerin yanında, Katolik, Ortodoks, kiliseleri ile Sinagoglar da bulunmaktadır. Ezan ve çan sesleri birbirini rahatsız etmemiştir.

Ne yazık ki 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı'nın Balkanlardaki otoritesinin zayıflamasıyla önce toprak kaybı yaşanmış ardından da hoş görü ve kardeşliğin yerini şiddet, nefret, etnik bölünmeler ve savaşlar almıştır. Her şeye rağmen bugün Balkanlardaki bu eserlere bakıldığında Makedonya, Bosna-hersek ve Kosova'daki eser ve yapıların izleri diğer Balkan ülkelerine göre daha iyi konumda olduğu söylenebilir. Zamanla Türklerin dolayısıyla Müslümanların azınlıkta kaldığı Bulgaristan, Romanya veya tamamen terk ettikleri Sırbistan, Macaristan, Karadağ ve Hırvatistan, Yunanistan gibi ülkelerdeki vakıf eserlerine verilen tahribat çok daha fazla olmuştur. Unutmamak

²⁹ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, İstanbul, 1981, s.55.

³⁰ Adan Ertem; *Osmanlı Medeniyeti*, Klasik Yayınevi, İkinci Basım, İstanbul, 2006, s.145.

gerekir ki bu eserler sadece Türk toplumunun değil bölgede yaşayan bütün insanlığın ortak mirasıdır³¹.

Şer'iyeye sicillerinin kayıtlarına göre, Osmanlı mahkemelerince, cemaatlerin tüzel kişiliklerine dayanılarak kurulan gayrimüslim vakıfları İslam hukuku ile uzlaştırılmıştır. Gayrimüslimlerin vakıf kurmalarına veya Müslümanların kurdukları vakıflardan yararlanmalarına bir yasak getirilmemiştir. Buna göre gayrimüslimlerin kendi kiliseleri veya fakirleri için vakıf yapabilecekleri, patriklik veya metropolitlik beratlarında açıkça yer almıştır. Birçok Müslüman vakıf kurucusu, vakfiyelerine koydukları hükümlerle vakıf teşkilatında gayrimüslimlere maaş karşılığı görev vermişlerdir. Böylece gayrimüslimler de, vakfın hizmetlerinden yararlanmışlardır. Zira 1762 yılında kurulan bir sağlık ocağına ait vakfiyede "*rical ve nisadan gerek Müslim gerek ehl-i zimmet tedavi edile*" denmektedir.

Çünkü Osmanlı Devletinde birçok Manastır ve kilise vakfı da vardı. Kili-se ve manastırlara vakfedilen emlak hakkında gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ihtilafları bile bizatihi patriklerin talepleriyle şer'i mahkemelerde görülmüştür. Buradan anlaşıldığı üzere yabancı vakıflar konusunda da şer'i mahkemeler yetkili kılınmıştır.³² Balkanlar'daki Osmanlı eserleri, bu büyük ve hümanist medeniyetin bir yansımasıdır. Camiler, tekkeler, çeşmeler, türbeler, köprüler, medreseler, kütüphaneler ve çarşılar insana verilen değeri göstermektedir. Aşevleri ve imaretler; Osmanlı Kültürü'nün sosyal yönünü, yapılarıdaki emsalsiz süslemeler; yüksek estetik seviyeyi, kuş evleri ise hayvanlara verilen değeri ifade etmektedir. Bu konuda, Zeki Mehmet İbrahimgil ile Ömer TURAN tarafından hazırlanan "*Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*", isimli kitapta bu eserlere önemli ölçüde yer verilmiştir. Biz de Balkanlardaki vakıf eserlerini bütün ülkeleri kapsayacak şekilde gruplandırarak aşağıdaki tablolarda vermeyi uygun gördük.

a) Dini amaçlı vakıflar:

Aslında vakıfların ortak hedefinde; "*Allah'ın rızasını kazanmak, insanlara faydalı işler yapmak ve gök kubbenin altında gelecek nesillere hoş bir seda bırakmak*" gibi yüce bir düşünce ve duygu vardı. Osmanlı, bunların arasından cami ve mescidi, yerleşim yerlerinin merkezi ve kalbi olarak kabul etmiştir. Bu amaçla köy, kasaba ve şehirlerde her türlü sanat ve mimari özelliğe sahip camiler ya-

---

³¹ Zeki Mehmet İbrahimgil, *Balkan Türkleri Balkanlar'da Türk Varlığı*, ASAM, Ankara, 2003, s.35 v.d.

³² Macit Kenanoğlu; *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik Yayınevi, İstanbul, 2004, s.270 v.d.

pılmıştır. Bunların bir bölümü olayın hayır yönü düşünülerek padişah, vezir, vali, komutan, bunların eşleri yahut diğer zenginler tarafından inşa edilmişlerdir. Ayrıca bunların yaşatılması ve gelecekte masraflarının karşılanması için çarşı, tarla, bahçe gibi sürekli gelir getirici gayrimenkuller aynı vakıf şemsiyesi altında güvence altına alınmıştır.

Bu dönemde, dini mimarinin bir parçası olan tekke ve türbeler de yapılmıştır. Çünkü tekke ve zaviyeler tasavvuf kültürünün bir tezahürü ve sivil örgütlenmenin ilk mekânlarıdır. Asırlar boyunca bu kurumlar, toplumun beraberliğine ve iş ahlakına katkıda bulunmuştur. Dini amaçlı vakıf ve eserlerin bir diğer halkası da bölgede yapılan türbelerdir. Bilindiği üzere İslam tarihi geleceğinde cephelerde şehit düşen hükümdar, komutan, asker, din, bilim ve tasavvuf alanında tanınmış şahısların manevi hatıralarına türbeler inşa edilmiştir.

Tabloda; Balkanların yerleşim yerlerindeki dini amaçlı vakıf eserleri sayısal olarak gösterilmiştir. Buna göre; 8.089 adet cami-mescit, 900 tekke, 307 türbe olmak üzere toplam 9288 dini tesisin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bunların yaşatılması için vakfedilen, tarla, bahçe, orman ve ev gibi diğer gayrimenkullerin kayıtlarını bugün belirleyip rakamlarla ifade etmek imkânsız gibidir. Şayet bölgedeki bu vakıf eserlerine zarar verilmemiş olsaydı, bugün söz konusu coğrafya dünyanın en zengin “açık hava müzesi” olurdu.

S.No:	Ülke	Cami- Mescit	Tekke	Türbe	Toplam
1	Arnavutluk	482	144	38	664
2	Bosna-Hersek	1.182	75	135	1.392
3	Bulgaristan	2.356	174	27	2.557
4	Hırvatistan	96	12	3	111
5	Kosova	215	24	9	248
6	Makedonya	765	77	42	884
7	Sırbistan-Karadağ	484	80	16	580

8	Romanya	165	7	7	179
9	Yunanistan	2.336	307	30	2.673
10	Toplam	8.089	900	307	9288

Tablo: 3

b) Eğitim Amaçlı Vakıf Eserleri:

Osmanlı geleneğinde medrese ve mektep kültürünün de önemli bir yeri vardır. Bu kurumlarda; ilk, orta ve yükseköğrenim düzeyinde her kuşağa göre, eğitim ve öğretim hizmeti verilmiştir. Osmanlı eğitim politikasında dil, din ve ırk ayırımı yapılmamıştır. Mektep ve medresenin dışında kütüphane, Darü'l kurra (Ku'ran eğitimi ve hafızlık merkezi) Darü'l hadis (Hadis araştırma merkezi) gibi yerler de açılmıştır. Bu gelenele, toplum ve devlet idaresinde ihtiyaç duyulan idari ve adli elemanların yetişmesi amaçlanmıştır.

S.No:	Ülke	Medrese	Mektep	Darü'l kura	Kütüphane	Toplam
1	Arnavutluk	28	111	--	--	139
2	Bosna-Hersek	76	874	4	6	960
3	Bulgaristan	142	273	6		421
4	Hırvatistan	6	19	--	--	25
5	Kosova	15	6	--	--	41
6	Makedonya	67	132	4	5	208
7	Sırbis.Karadağ	68	121	4		193
8	Romanya	11	37	--	--	48
9	Yunanistan	182	315	7	--	504
	Toplam	595	1908	25	11	2.539

Tablo: 4

c) Ticari Amaçlı Vakıf Eserleri:

Vakıf düşüncesi ve kültürü belli bir alanla sınırlı kalmamıştır. Özellikle ülkenin ekonomik ve iktisadi hayatına katkıda bulunmak üzere ticari amaçlı vakıf eserler de yapılmıştır. Bu eserlerin önemli bir bölümü insan nüfusunun

yoğun olduğu şehir merkezlerinde planlanmıştır. Halen Anadolu'da ve Balkanlar'da bir kısmı fonksiyonel olan bu ticari merkezler şehrin canlılığını korumaya devam etmektedir.

S.No:	Ülke	Han	Bedesten	Kervan- Saray	Arasta	Toplam
1	Arnavutluk	23	-	-	-	123
2	Bosna-Hersek	22	2	3	4	631
3	Bulgaristan	16	16	3	1	136
4	Hırvatistan	6	-	1	-	17
5	Kosova	2	-	-	-	42
6	Makedonya	5	3	6	1	75
7	Sırbis.Karadağ	7	1	5	-	103
8	Romanya	0	-	-	-	20
9	Yunanistan	71	-	10		181
TOPLAM		272	22	28	6	1328

Tablo: 5

d) Askeri Amaçlı Vakıf Eserleri:

Osmanlı anlayışında askerlik peygamberlik ocağı ve kutsal bir hizmet olarak değerlendirilmektedir. Vatanın savunması, huzur ve güveni ancak güçlü ve donanımlı bir ordu ile mümkündür. Bu bağlamda Osmanlı kara ve deniz savunmasında çağımızın ileri "*üs ve radar merkezlerine*" benzer stratejik noktalar tayin etmiştir. Ordunun sürekli olarak karada ve denizde güçlü olmasına özen

gösterilmiştir. Bu itibarla Balkanlar’da askeri alanda şehirleri muhafaza ve savunmaya destek için toplam 340 askeri vakıf eseri tesis edilmiştir.

S.no:	Ülke	Kale	Kule-Ocak	Kışla	Darphane	Burç	Baruthane	Toplam
1	Arnavutluk	9	4	--	--	--	--	14
2	Bosna-Hersek	64	135	--	--	--	--	199
3	Bulgaristan	5	1	--	--	--	--	6
4	Hırvatistan	12	2	--	--	--	--	14
5	Kosova	2	1	--	--	--	--	3
6	Makedonya	6	8	6	3	--	--	23
7	Sırbis.Karadağ	17	32	--	1	1	1	52
8	Romanya	5	2	--	--	--	--	7
9	Yunanistan	22	--	--	--	--	--	22
	Toplam	142	185	6	4	1	1	340

Tablo: 6

e) Sosyal Amaçlı Vakıf Eserleri:

Sosyal amaçlı vakıf eserleri, toplumun refah düzeyini ve sorumluluk duygusunu gösteren eserlerdir. Çünkü İslam dininde infak, amel-i salih, (güzel işler yapmak) ve sadaka vermek gibi hayır işlemenin mükâfatı, Kur’an ve hadislerle müjdelenmiştir. Halkın istifade etmesi niyetiyle yapılan eserler “*sadaka-i cariye*” olarak ifade edilmiştir. Bu hayır işleyenlerin amel defterleri kıyamet gününe kadar kapanmaz. Böylece insanların hayır işleme duygusu sürekli canlı tutulmuştur. Bu amaçla; imarethane, hamam, çeşme, köprü, sebil, hayrat, su kemeri ve hastane gibi toplam 1493 vakıf eserinin hizmet verdiği anlaşılmaktadır.

S.No:	Ülke	İmarethane	Hamam	Çeşme	Köprü	Sebil	Hayrat	Saat kulesi	Su Kemerli	Şifahane	Saray-konak	Toplam
1	Arnavutluk	9	18	13	18		--	3			10	58
2	Bosna-Hersek	9	45	146	121	--	--	4	1		7	373
3	Bulgaristan	42	113	36				2			3	196
4	Hırvatistan		6	12	2							20
5	Kosova	2	9	1	11			4				27
6	Makedonya	13	40	123	20			10		1		207
7	Sırbis.Karadağ	9	49	86	42	--		2	1			189
8	Romanya	2	18	8	2	--	--	2				32
9	Yunanistan	65	134	10	25	4	142	5	6			391
	Toplam	151	417	432	241	4	142	62	8	1	9	1493

Tablo: 7

5-Balkanlar'ın En Zor Dönemi:

Balkan yarımadasında uzun süre devam eden barış ve huzur ortamından sonra 20. asrın başlarından itibaren gerginlikler başlamıştır. Özellikle 1878- 1912 yılları arasında Rusya'nın bölge üzerindeki politik baskısını arttırmasıyla Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk ve Yugoslavya bu ülkenin askeri gücünden ve rejiminden etkilenmiştir. Başlangıçta Rusya'nın yayılcı siyaseti olan sosyalizm cazip ve yenilik olarak algılanmıştır. Bir müddet sonra sosyalizmin yerine katı komünizmin yerleşmesiyle ülkeler bir taraftan Rusya'ya bağımlı hale gelmiş diğer taraftan da kendi içlerinde eskisine göre her şey daha kötüye gitmiştir.

İlk acı örneği Türkiye ile kapı komşu olan Bulgaristan'da başlamıştır. Rusya'nın baskısıyla komünizm rejiminin dozajı yükselmiştir. Buna karşılık hükümet 1942-1989 yılları arasında Türk etnik azınlığı ile ülkedeki Müslümanlar hakkında, "Yeniden Kültürel Doğuş Projesi" ile "Bulgarlaştırma" kampanyasını başlatmıştır. Sayıları iki milyona yakın Müslüman nüfusunu teşkil eden

Türk, Pomak ile Romenlere karşı, metotlu ve planlı bir kuşatma hareketi başlatılmıştır. Asıl amaç; Müslümanlara, ateizmi ve komünizmi zorla benimsetmekti.

“*Bulgar Milliyetçileri ve Hıristiyanları*” adlı kuruluş tarafından, Müslüman kimliğini taşıyanlara karşı, inanç, ibadet ve kültür alanında, bir dizi yaptırım uygulanmıştır. Buna göre; mevcut imam sayısı sınırlandırılmış, dini günlerde ve bayramlardaki ziyaretler yasaklanmıştır. Bir müddet sonra (1960-1976) 220.000 Müslüman Pomak’ın ismi zorla değiştirilmiştir. Mezarlıklardaki Müslüman isimleri bile silinerek yerlerine Hıristiyan isimleri yazılmıştır.³³

Arnavutluk’ta da durum bundan farklı değildir. Zira Osmanlılar tarafından 1501 yılında fethedildikten sonra dört asırdan fazla Avrupa’da İslam’ın tanınmasına ve yayılmasına vesile olan Arnavutluk 1912 yılında Osmanlı yönetiminin bölgeden çekilmesi üzerine tamamen değişmiştir. Asırlar boyunca bu ülkede yaşayan Müslümanlar, Hıristiyan olmakla ölüm arasında bir tercih yapmaya zorlanmıştır. İkinci dünya savaşıyla birlikte ülke bir süre İtalya güçleri tarafından yönetilmiş ise de 1944 yılında komünist ihtilalını yapan Enver Hoca ülkeyi tamamen kapalı bir rejim haline getirmiştir. Artık bütün dinler devletin gündeminden çıkmıştır. Hükümet önce Stalin’in idare ettiği Rusya’dan destek alırken altmışlı yıllardan sonra Çin rejimine teslim olmuştur. Ne yazık ki bu süre içinde ülkeye giriş ve çıkışlar da yasaklanmış, din düşmanlığı anayasal bir kural haline getirilmiştir. Cami ve kilise kapısına kilit vurularak, kutsal çağrıştıran her şey yasaklanmıştır

Nihayet Rusya’daki dengelerin değişmesi ve 1990 yılında Tiran’da meydana gelen iltica olaylarından sonra hükümet reform ve demokratikleşme sözü vermiştir. Çünkü aynı dönemde Romanya’da meydana gelen ayaklanmada devlet başkanı Çavuşesku öldürülmüştür. Kısa bir süre içinde Arnavutluk’ta serbest pazar ekonomisi başlamıştır. Bir müddet sonra da 250 kişilik halk Meclisi üyelerinin belirlenmesi için seçim yapılmıştır. Muhalefet partilerinin de oluşmasıyla yeni bir sürece giren ülkenin, doğal olarak bir asır boyunca baskı altında tutulan din ve vicdan hürriyetinin hemen düzeltilmesi mümkün değildir.³⁴

Bu arada Slovenya ve Hırvatistan 1992 yılında Yugoslavya’dan ayrılmış bağımsızlıkları AB ve BM tarafından onaylanmıştır. Bosna-Hersek ve Makedonya’nın bağımsızlıkları ise aynı merciler tarafından referandum şartına bağ-

---

³³ M. Sefa Yürükel, a.g.e. s.137 -140.

³⁴ M. Ahmet Varol, *Bilinmeyen İslam Dünyasından Kesitler 3*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992. s.118.

lanmıştır. Bu nedenle 1992 yılında Bosna-Hersek için yapılan referandumda halk bağımsızlıktan yana oy kullanmış ve yeni bir devlet kurulmuştur. ABD ve diğer Batı Ülkeleri bu bağımsızlığı kabul etmiştir.

Ülkedeki Sırp lar, Bosna-Hersek'in bağımsızlığını tanımamış Boşnaklara karşı savaş açmıştır. Ne yazık ki 1992- 1995 tarihleri arasında devam eden savaş bir felakete dönüşmüştür. Kuşatılan şehirlerde askeri ve savunması olmayan Boşnak mülteci kamplarında pek çok insan öldürülmüş yahut işkence ve tecavüz olaylarına maruz kalmıştır. Özellikle Srebrenitsa; Birleşmiş milletlerce güvenlik bölgesi ilan edilmesine rağmen Sırp Generali Miladić'in emrindeki ordu tarafından 10-15 bin masum Boşnak topluca katledilmiştir. Böylece ikinci dünya savaşından sonra en büyük soy kırımı bu bölgede yaşanmıştır.

Bir araştırma için 1991 yılında Balkanları ziyaret eden M. Ahmet Varol Arnavutluk, Bulgaristan ve Yugoslavya'ya uğrayarak otuz sahifelik bir rapor hazırlamıştır. Araştırmamızı, destekleyen söz konusu rapordan benzer bilgilerin paylaşılması yararlı görülmüştür: "Bulgaristan Müslümanları, ülke nüfusunun üçte birine yakın bir bölümünü teşkil etmektedir. Bu insanlar, hem eğitim imkânlarından mahrum bırakılmış hem de dini inançlarını yaşamalarına izin verilmemiştir. Sürekli ve sistemli olarak baskılara maruz bırakılmışlardır. Kur'an-ı Kerim ve diğer dini yayınlar yeterince bulunmamaktadır. Mevcut olanlardan serbestçe istifade edilememektedir. Kilise çanları yüksek sesle çalınmasına rağmen ezanların minarelerden okunmasına izin verilmemektedir. Okullarda Türkçe derslerinin seçmeli ders olarak okutulmasına karşı çıkmaktadır.

Yugoslavya'da ise, nüfusun % 25 kadarı Müslüman'dır. Bu nüfus, yoğun olarak, Bosna -Hersek, Kosova ve Makedonya'da yaşamaktadır. Belgrad Müftüsü Hamdi Yusuf Spagiç ile yapılan mülakatta, Yugoslavya Müslümanlarına ait problemlerin bölgelere göre değişiklik gösterdiği belirtilmiştir. Örneğin Sancak'ta camiye ihtiyaç vardır. Buna karşılık Makedonya, Kosova ve Bosna-Hersek'te camilerin yeterli olduğu, eğitim kurumlarına ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir.

Batı Trakya bölgesinde ise, halen 120.000 Müslüman Türk azınlık olarak yaşamaktadır. Kendilerine ait 292 okul ile 297 cami ve mescit bulunmaktadır. Buralarda görev yapan öğretmen ve imamların maaşları, Müslüman halkı tarafından karşılanmaktadır. Bu Müslümanların, yeni ev yapmaları veya eskilerini onarmak için izin almaları imkânsız gibidir. Keza yeni mescit ve okul yapımı da yasaktır. Müslümanlara ait vakıfların idaresi, Hıristiyan valilerin emrine veril-

miştir. Yapılan mali düzenlemelerle Müslüman tüccar, esnaf, avukat ve öğretmenlere çok ağır vergi ödeme zorunluluğu getirilmiştir.³⁵ Mevzuat gereğince Batı Trakya Müftüleri karma usulle seçilmeleri öngörülmektedir. Fakat uygulamada Müslüman cemaat Yunan yönetiminin vesayeti altına alınmıştır. Oysaki Lozan antlaşmasınının 40. maddesine göre müftülerin kendi cemaatleri tarafından seçilmeleri gerekmektedir.”³⁶

6-Birinci Dünya Savaşı ve Sonrası:

Bilindiği üzere Batı Avrupa, Balkanlar ve Rusya 19. asrın sonuna doğru “Birinci Dünya Savaşı”nı hazırlayan olayların bir parçası olmuşlardır. Doğal olarak Osmanlı Devleti de bu gelişmelerin dışında kalamazdı. Nitekim olup biten olayların etkisiyle bir süre sonra Balkan topraklarından çekilmek zorunda kalmıştır. Çünkü bölgede yeni bir harita ortaya çıkmıştır. Rusya; Sırp, Bulgar ve Karadağ gibi Sılav ırkına mensup unsurları içine alan bir güç oluşturmuştur.

Asırlar boyunca bu toprakları, el emeği göz nuru ile ihya eden bağıryanık, gözü yaşlı milyonlarca Müslüman’ın huzuru bozulmuştur. Onların çektiği çileler, duydukları acılar ve döktükleri gözyaşları yeni bir hüznü dönemin başlangıcı olmuştur.³⁷ Artık 1940-1989 yılları arasında Balkanları kara bulut gibi saran komünizm rejimi bölgenin dini, milli ve manevi değerleri ile bunları sembolize eden fiziki eserleri tahrip etmiştir. Bu olumsuz gelişmelerden Balkanların en yoğun nüfusunu oluşturan Bulgaristan, Arnavutluk başta olmak üzere Yugoslavya’nın da içinde bulunduğu büyük bir alan etkilenmiştir. Din eğitimi veren medrese ve mektepler kapanmıştır. Halkın vakit, Cuma ve bayram namazlarında cemaat olmaları engellenmiştir. Dini idarelerin başı olan müftülerin seçimle göreve gelmeleri gerekirken bu makamlara halka rağmen atamalar yapılmıştır. Keza İslam’ın şiarı olan ezan okumak, Ramazan ayında oruç tutmak, hac ibadetini yapmak, zekât vermek, kurban kesmek, dini geleneklere göre nikâh kıymak, çocukları sünnet etmek, onlara Müslüman ismi koymak gibi din ve vicdan özgürlüğünü gerektiren eylemelerden söz etmek mümkün olmamıştır.

Hiçbir haklı gerekçe olmadan yüz binlerce mazlum ve masum insan evlerinden ve yurtlarından çıkarılmıştır. Belki de 93 harbinde yaşanan göçün daha büyüğü Balkan harbinde gündeme gelmiştir. Yüz binlerce Müslüman, elleri

---

³⁵ M. Ahmet Varol, *Bilinmeyen İslam Dünyasından Kesitler*, Seha neşriyat, Ank. 1990. s.125.

³⁶ Ayşe Özkan, *Balkan Türkleri Balkanlarda Türk varlığı*, ASAM, Ank.2003. s.181.

³⁷ H. Mehmet Günay, *Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türklerinin Dini Yönetimi ve Özel Yargı Teşkilatı*, Rumeli Türkleri Vakfı, İst. 2006, s.11 v.d.

boş, gözleri yaşlı, içinde doğup büyüdüğü evlerini terk ederek Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır. Çocuk, kadın, ihtiyar ve hastaların da aralarında bulunduğu bu sivil göç kervanlarından kimileri yolda ölmüş kimileri de yorgun, bitkin ve perişan bir şekilde ülkemize ulaşmıştır. Balkan savaşının bir sonucu olan ve tüyler ürperten bu göç hareketi, tarihimizin en büyük acılarından biridir.³⁸

Fransız seyyah Belone, Müslümanların Balkanlar'ı fethettikten sonra nasıl özenle koruduklarını şöyle açıklamıştır: *"Müslüman Türkler bir kaleyi veya şatoyu aldıklar zaman her şeyi hatta resimleri olduğu gibi bırakıyorlardı. Onları tahrip etmek gibi bir adetleri asla yoktur. Kimseyi kendi adetleri üzerine yaşamaya zorlamazlar. Herkesin kendi inançlarına ve kanunlarına göre hareket etmelerine izin verirlerdi."*

³⁹

7-Demokratikleşme Dönemi:

Yaklaşık bir asır boyunca, kapalı bir rejim ile idare edilen Sovyetler Birliği, 20. yüzyılın sonuna doğru dağılma sürecine girmiştir. Devlet Başkanı M. Gorbacov'un döneminde ana gövdeden çözülmeye başlayan birçok devlet bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu ani gelişme, Rusya'nın iz düşümünde bulunan Balkan ülkelerini de etkilemiştir. Bu değişime paralel olarak yarım asırdan beri komünizm ile idare edilen Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk yorgun düşen komünizm yönetimini bırakıp demokratik yönetime geçmişlerdir.

Aynı dönemde Balkanlar'da en büyük nüfusu teşkil eden ve sosyalist bir rejimle yönetilen Yugoslavya ise içinde bulunduğu krizi tam yönetememiş ve 1992 yılında ülkedeki etnik ayrımcılıkların tahrikiyle iç savaşa sürüklenmiştir. Sonuçta; binlerce insan hayatını kaybetmiş ve ülke bölünerek yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkmasıyla sona ermiştir. Ne yazık ki bu savaşla birlikte *"Evladı Fatihan"* bir kez daha göç, acı ve çile yaşamıştır. Diğer taraftan asırlar boyunca yarımada; sınıfsız bir toplum kurmak, emeğin hakkını gözetmek, alın terinin karşılığını vermek dünyada haksızlığı önlemek, zulmü ortadan kaldırmak gibi hayal mahsulü olan, fakat vaat ve iddialarla yaşatılmak istenen komünizm ve sosyalizm rejimleri artık çökmüştür.⁴⁰ Bugün Balkanlarda, nüfus yoğunluğu bakımından ikinci sırayı teşkil eden Müslümanların, inanç, ibadet, eğitim, kültürel ve ekonomik problemlerinin sona erdiği söylenemez.

³⁸ Yılmaz Öztuna, a.g.e, c. 7. s. 272.

³⁹ Yılmaz Öztuna, a.g.e. s.290.

⁴⁰ Osman Kılıç, *Kader Kurbanı*, BİSAV, Ankara, 2002, s.8-10.

Özellikle Balkan harbinden sonra bir taraftan Müslümanlar ev ve yurtlarından zorla çıkarılarak göçe zorlanmış diğer taraftan da bunların asırlar boyunca dantel gibi ördükleri cami, minare, medrese, han, hamam, kervansaray, kale, saat kulesi gibi kültür ve vakıf eserleri yıktırılmış veya mülkiyetlerine el konularak amacı dışında kullanılmıştır. Bugün çok az da olsa zamana direnerek dini idarelerin elinde kalan yapıların yeniden onarılması için izin ve ruhsat alınması bile nerede ise imkânsız hale gelmiştir. Ne yazık ki bu özelliği taşıyan eserlerin, toplumun ortak mirası olarak değerlendirilmesi gerektiği yönünde ortak bir bilinç de yerleşmemiştir. Müslümanların din ve vicdan özgürlükleri, bir bakıma dini idarelerinin rolü ve otoriteleriyle orantılıdır. Fakat uluslararası antlaşmalara rağmen hala batı Trakya ve Bulgaristan gibi bazı ülkelerde müftü seçimlerinde problemler yaşanmaktadır. Müslüman halkın iradesi yok sayılarak seçimle göreve gelmesi gereken dini liderlerin yerine yanlı ve istenmeyen atamalar yapılmaktadır. Bu durumda iki başlı dini idarelerin bulunduğu yerlerde din ve vicdan özgürlüğü serbestliğinin olmadığı izahattan varestedir.

Sonuç:

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere Balkan yarımadası uzun bir süre Romalıların yönetiminde kalmıştır. Fakat Balkanlar stratejik özelliği nedeniyle; sadece Roma'nın değil, diğer batı Avrupa ülkeleri, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin de ilgisini çekmiştir. Döneminde doğu, güney ve batı yönlerinde çok geniş bir coğrafyaya hükmeden Osmanlı devleti Balkanları da uhdesine almış ve zengin bir medeniyetle tanıştırmıştır. Yerleşik insanların can, mal, ırz, namus, dil, din gibi kutsal değerlerini güvence altına almıştır. Bu refah ve gök kubbenin altında birlikte yaşama tecrübesi yaklaşık beş asır devam etmiştir. Şayet bazı çevrelerce iddia edildiği gibi Osmanlı politikasında sömürge, menfaat, zulüm, insan hak ve özgürlüklerini kısıtlama gibi bir uygulama olsaydı bugün bölgede başka etnik kökendeki insanların bulunmamamsı gerekirdi. Oysaki daha önce açıklandığı gibi Osmanlı'nın bölgeden çekildiği 1912 yılında, bölgede 25 çeşit etnik kökene mensup insan bütün değerleriyle birlikte yaşamaya devam ediyordu.

Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesinden yaklaşık 80 yıl sonra Sovyetler Birliği 1990 yılından itibaren dağılma sürecine girmiştir. Buna paralel olarak bir asır boyunca ideolojik ve baskıcı rejimlerden bunalan Balkan devletleri de yeni bir arayışa girmişlerdir. Romanya bu bedeli, devlet başkanlarını öldürmekle, Arnavutluk parlamentosunu feshetmekle, Bulgaristan komünizm rejimini değiştirmekle Yugoslavya ise, içine sürüklendiği iç savaşla ödemıştır. Böylece Balkanlarda adına tam demokrasi denmese bile yeni bir dönem başlamıştır. Bu bağlamda Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya Avrupa Birliği-

ne üye olmuşlardır. Diğerlerinin başvuru talepleri henüz kabul edilmemiştir. Şunu hemen hatırlatalım ki Balkan ülkelerinin Avrupa Birliği üyesi olmaları; doğu ve batı arasındaki siyasi denge ve çıkarlara dayanmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri de, bu ülkelerde kurduğu askeri üslerle bölgedeki varlığını iyice hissettirmektedir. Bu gelişmelere rağmen söz konusu coğrafyada din ve vicdan özgürlüğünün tam anlamıyla uygulandığı söylenemez. Çünkü bugün bölgeler arasında küçük farklılıklar olmakla beraber din ve vicdan özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gereken birçok görev ve sorumluluklar bulunmaktadır. Hala dini çağrıştıran sembollere karşı, mesafeli bir duruş sergilenmektedir. Özellikle yarımadada, nüfus yoğunluğu bakımından ikinci sırayı teşkil eden Müslümanların, inanç, ibadet, eğitim, kültürel ve ekonomik problemleri devam etmektedir.

Bu zorluklara rağmen tarih boyunca bu coğrafyada; din duygusu, fert ve toplumun ortak paydası olarak hep var olmuştur. Bir dönem için sosyal hayatın dışında tutulmaya çalışılan manevi değerlerin yeri, doldurulamamıştır. Eğer Balkanlar zengin bir kültür ve medeniyetle tekrar yoluna devam edecekse 21. asırda; yükselen değerlerin başında yer alan din ve vicdan özgürlüğüne kayıtsız kalmamalıdır. Dini değerlerin ve sembollerin, toplumun ortak zenginlikleri olduğu gerçeği de asla unutulmamalıdır. Bölgedeki Müslümanlar; din ve vicdan özgürlüğü alanındaki daralmalara rağmen geleneklerinin sürdürülmesinde önemli ölçüde başarılı olmuşlardır. Halen cuma, bayram, kandil, ramazan ayı, ezan, Kur'an, mevlit ve dua amaçlı toplantılara yüzlerce, binlerce insan katılmaktadır.

Kaynakça

- Akgündüz Ahmet, S. Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, OSAV, İstanbul, 1999.
- Aydın Mehmet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Ayverdi Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, İstanbul, 1981.
- Davut Dursun, *Doğuda ve Batıda İnsan Hakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1996.
- En-Nedvi Ali el- Haseni, *Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti*, Çağ Yayınları, İstanbul, 1978.
- Ertem Adnan, *Osmanlı Medeniyeti*, Klasik Yayınları, İkinci Basım, İstanbul, 2006.
- Gündüz Şinasi, *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010.
- Günay H. Mehmet. *Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türklerinin Dini Yönetimi ve Özel Yargı Teşkilatı*, Rumeli Türkleri Vakfı, İstanbul, 2006.

- Hafız Nimetullah, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCİCA, İstanbul, 1998.
- İbrahimgil Zeki Mehmet, *Balkan Türkleri Balkanlar'da Türk Varlığı*, ASAM, Ankara, 2003.
- İhsanoğlu Ekmeleddin, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCİCA, İstanbul, 1998.
- İnbaşı Mehmet, *Balkan Türkleri Balkanlarda Türk Varlığı*, ASAM, Ankara, 2003.
- Karaman Hayrettin, *İslam'da İnsan Hakları*, Ensar Vakfı, İstanbul, 2004.
- Kara Mustafa, *Balkan Türkleri Balkanlar'da Türk Varlığı*, ASAM, Ankara, 2002.
- Karpat H. Kemal, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Kenanoğlu M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi*, Klasik, İstanbul, 2004.
- Kılıç Osman, *Kader Kurbanı*, BİSAV, Ankara, 2002.
- Kocabaş Süleyman, *Osmanlı İsyanında Yabancı Parmağı*, Vatan Yayınları, Kayseri, 1992.
- Komasyon *Büyük Kültür Ansiklopedisi*; Başkent Yayınları, Ankara.
- Komasyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*; Zaman, Çağ Yayınları, İstanbul 1993.
- Komasyon, *Osmanlı Ansiklopedisi*; (Tarih/ Medeniyet / Kültür) Yeni Şafak, İstanbul, 1996.
- Komasyon, *Yeni Türk Ansiklopedisi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1985.
- Komasyon, *Gök Kubbe Altında Birlikte Yaşamak*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006.
- Komasyon, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk*, T:C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2008.
- Popoviç, Aleksandre, *Balkanlarda İslam*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Ocak Ahmet Yaşar, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, IRCİCA, İstanbul, 1998.
- Özkan Ayşe, *Balkan Türkleri Balkanlarda Türk Varlığı*, ASAM, Ank.2003. s.181.
- Öztuna Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1979.
- Ünalın Abdülkerim; *Hak ve Hakkın Kötüye Kullanılması*, Anadolu Matbaacılık, İzmir, 1997.
- Sallabi, Muhammed, *Hız. Ebu Bekir* (Çev. Ş. Şenaslan, F. Aktaş,), Ravza, İstanbul, 2009.
- Şengüler İsmail Hakkı, *Mehmed Akif Külliyyatı*; Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1992.
- Taner Ergin, *Tanzimattan Kurtuluşa Osmanlı Ordusu*, Grafiker, Ltd Şti. Ankara, 2006.
- Tosun Cemal, *Din ve Kimlik*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.
- Turan Ömer, İbrahimgil Mehmet Zeki, *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2004.
- Türkiye Diyanet Vakfı, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Varol, M. Ahmet, *Bilinmeyen İslam Dünyasından Kesitler 3*, Seha Neşriyat, İst. 1992.
- Voltaire, *Yabancılar Göre Eski Türkler*, (Çev. Ahmet Bektaş,) Bedir Yayınevi, İstanbul, 1969.

Yürükel Sefa M, *Batı Tarihinde İnsanlık Suçları*, Marmara Grubu Stratejik Ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2004.

Ek:1

